

DESPRE MORMÎNTUL LUI OVIDIU LA TOMIS

Poetul Ovidiu, în elegiile sale scrise la *Tomis*, Constanța de azi, în mai multe rînduri își exprima teama că nu va mai vedea niciodată Roma și că va fi sortit să moară departe de Italia, în îndepărtata *Scythia* și că va închide ochii în orașul pontic, unde își petrecea tristul său exil. Dorința ultimă a poetului, ca după moarte cenușa lui să fie strînsă într-o urnă și dusă la Roma (*Trist.*, III, 3, 65—70), nu a fost respectată.

Hieronymus, *Chronicon*, (ed. R. Helm, 1956, p. 171), pentru anul 17 e.n. are următoarea scurtă însemnare: *Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur*. Deabia tîrziu, în epoca Renașterii, aflăm din nou o informație în acest sens, datorită celebrului umanist grec Georgius Trapezuntius, consemnată însă și transmisă de elevul acestuia Giovanni Pontano, în lucrarea *De magnificentia*, Veneția, 1498, III, 15, unde găsim: *Georgius Trapezuntius, rerum vetustarum vir abunde studiosus, audientibus nobis, adolescentis cum essemus, non semel rettulit, legisse apud bonum auctorem Tomitanos cives, Ovidio poetae, qui apud eos diem obiisset, collata e publico pecunia propter ingentii nobilitatem tymbon — graeco enim verbo utebatur — magnifice struxisse ante oppidi portam in loco maxime celebri, quamvis Ovidius et peregrinus esset et ab imperatore Romano proscriptus*. Pentru mormîntul lui Ovidiu la *Tomis*, de obicei, se mai citează o informație, transmisă tot de un umanist italian, din sec. XV—XVI, anume Caelius Rhodiginus, *Antiquarum lectionem commentarii*, Veneția, 1516, 13, 1, de unde extragem: *in Caecilii Minutiani Apulei fragmentis observatum, annis septem in exilio consumptis functum esse fato Ovidium kalendis Ianuariis, qua die Titus quoque Livius descenderit; structum item illi a barbaris per multas lacrimas tymbon ante ianuam*¹. Folosirea unor expresii comune, ca: *diem obiit* la Hieronymus,

¹ Nu am putut folosi direct operele lui Giovanni Pontano și Caelius Rhodiginus și ambele citate sînt după C. Blum, *Cauzele relegării poetului roman P. Ovidius Naso la Tomis*, extras din *Analale Dobrogei*, IX, 1928, p. 49. De asemenea nu ne-a fost accesibilă lucrarea lui S. Reinach, *Le tombeau d'Ovide*, în *Cultes, mythes et religions*, IV, unde, la p. 81—87, discută aceste izvoare; același articol apărut și în *Revue de Philologie*, XXX, 1906, p. 281 și urm.; cf. C. Blum, *ibidem* și N. Lascu, *Ovidiu în România*, în *Publius Ovidius Naso XLIII î.e.n. — MCMLVII e.n.*, București, 1957, p. 340—342. Cuvintele *a barbaris*, folosite de Caelius Rhodiginus, probabil că au fost scrise sub impresia lecturii elegiilor. Pentru data morții lui Ovidiu a se vedea W. Kraus, *RE*, XVIII (1942), 1920, care, însă, nu ia în considerare nota lui Caelius Rhodiginus.

diem obiisset la Giovanni Pontano; *iuxta oppidum* la Hieronymus, *ante oppidi portam* la Giovanni Pontano, *ante ianuam* la Caelius Rhodiginus; *tymbon... struxisse* la Giovanni Pontano și *structum... tymbon* la Caelius Rhodiginus, credem că pot constitui dovada că sursa comună a fost latină² și nu bizantină și destul de veche, foarte probabil din antichitate, dar, posibil, nu mai nouă de sec. IV.

Ceea ce putem reține, din cele trei izvoare literare, este că mormîntul lui Ovidiu se afla la *Tomis*, într-un loc de cinste, în apropierea unei porți a orașului, unde putea fi văzut de toți cei care intrau sau ieșeau din oraș.

În 1960 s-a aflat la Constanța, pe locul fostei gări, un fragment de stelă funerară cu chenar ornamentat cu lujeri, ciorchini și frunze de viță de vie. Din inscripție se păstrează numai următoarele rînduri: *d(iis) M(anibus) | hic eg-/o qu(i i-|aceo) | ...* Inscripția deci, după formula *diis Manibus*, continuă cu versul epitafului lui Ovidiu din *Trist.*, III, 3,73³. Atît stilul sculptural, cît și formula *diis Manibus*, datează monumentul în sec. II, poate chiar III în orice caz nu din vremea lui Ovidiu. Textul inscripției nu a putut fi prea lung și probabil că nu a fost scris în versuri.

În 1936 se publică o inscripție funerară, descoperită la *Transmarisca* (Tutrakan, Turtucaia), care începea cu aceeași formulă *d(iis) M(anibus)*, apoi mai multe versuri, în distih elegiac, dintre care primul: *hic ego quae iacior Val(eria) dicta fuisse* etc. Și aici primele patru cuvinte amintesc de începutul epitafului lui Ovidiu. Inscripția se datează pe la sfîrșitul sec. III sau începutul sec. IV⁴.

În timpul săpăturilor de la *Abrittus* (Razgrad) se descoperă o nu mai puțin interesantă inscripție, cu un text în versuri destul de lung, care începea cu aceeași formulă *d(iis) M(anibus)*, după care urmau iarăși cuvintele versului ovidian: *(hi)c ego qui iaceo* etc.⁵ Este sigur că inscripția datează din sec. IV, poate chiar din a doua jumătate.

Ce semnificație pot avea aceste trei epitafe, care încep întotdeauna cu primul vers al epitafului lui Ovidiu? Primul răspuns, pe care ne-am grăbi să-l dăm, este că elegiile poetului roman erau citite de populația romană din Moesia inferior și că deci amintirea, pe meleagurile unde și-a trăit anii de exil, nu s-a stins atît de curînd⁶. Dar cele trei epitafe latine, cu primul vers al epitafului lui Ovidiu, pot primi și o altă interpretare. Locuitorii din provincia

² Despre autorul de care s-ar fi folosit Georgius Trapezuntius și Caelius Rhodiginus, a se vedea la Lascu, *ibidem*. Cuvîntul *tumba* „mormînt“ apare totuși în latina tîrzie (L. Lupaș, *Studii Clasice*, V, 1963, p. 133—134).

³ A. Aricescu, *Studii Clasice*, V, 1963, p. 322; idem, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 17—18; *Ann. Ep.*, 1963, 185. S-ar putea ca în inscripție să fi fost și *hic ego qu(ae) iacio*.

⁴ D. Adameșteanu, *Dacia* V—VI, 1935—1936, p. 449—450; observația de la p. 450, „cette inscription nous révèle l'écho que trouvaient parmi les humbles les élégies d'Ovide“.

⁵ Inscripția văzută de noi în ruinele de la Razgrad (Bulgaria) este încă inedită și, probabil, că în curînd va fi publicată de descoperitorul ei Th. Ivanov. În timpul scurtei noastre vizite la Razgrad nu ne-am putut da seama în ce vers a fost scris epitaful, dar sec. IV este asigurat prin numele unei unități militare.

⁶ N. Lascu *op. cit.*, p. 342, „nu există nici un izvor care să facă cea mai mică mențiune despre supraviețuirea poetului în amintirile și imaginația populațiilor din Tomis în timpul stăpînirii romane, după ce teritoriul Dobrogei a fost oficial înglobat în provincia Moesia“; desigur, că această afirmație, în urma descoperirii celor trei inscripții, astăzi își pierde valabilitatea.

Moesia inferior au scris pe mormintele lor acest început de vers, deoarece mormîntul lui Ovidiu era văzut de cei din *Tomis* și nu mai puțin de cei care mergeau la *Tomis*. Din materialul care ne-a stat la dispoziție, am putut deduce că din cele aproape 2000 de *carmina latina epigraphica* nici una nu începe cu *hic ego qui iaceo*⁷, versul fiind cunoscut numai în cele trei epigrafe din *Tomis*, *Transmarisca* și *Abrittus*. Toate aceste trei orașe erau localități din partea de răsărit a Moesiei inferioare și atunci mormîntul lui Ovidiu putea fi văzut de locuitorii orașelor acestei provincii. Este deci o știre indirectă, că mormîntul lui Ovidiu, cu cunoscutul epitaf, în sec. II—IV se găsea într-una din necropolele tomitane. Că inscripțiile au fost mai curînd inspirate din epitaful lui Ovidiu și nu atît din lectură, este constatarea că în inscripția de la *Transmarisca* apare verbul sub forma pasivă, *iactor* în loc de *iaceo*, cum era corect. Dar faptul că inscripția de la *Abrittus* datează din sec. IV, credem că poate constitui dovada că în acest secol mormîntul lui Ovidiu se mai păstra la *Tomis* în bune condiții.

Și acum, înainte de a încheia, ne punem întrebarea (care a mai fost pusă de atîtea ori), anume: unde — pe perimetrul actualului oraș Constanța, care acoperă vechiul *Tomis* cît și necropolele lui — poate fi căutat mormîntul poetului Din cercetările arheologice, efectuate în ultima vreme la Constanța, vechiul *Tomis* în epoca helenistică se întindea în extremitatea peninsulei, apărut de un zid ce mergea în direcția nord-est-sud-vest, cam pe acolo unde se află azi edificiul Poștei⁸. În afara acestui zid s-a găsit necropola helenistică, ce se limita spre nord cu actualul *Bulevardul Republicii*⁹. Mormîntul lui Ovidiu putea fi deci în această zonă, numită de arheologi *necropola nr. I*. În epoca romană însă, începînd cu sec. II, orașul *Tomis* s-a extins mult spre nord, ocupînd întreaga peninsulă¹⁰. În sec. III, suprafața locuită a orașului a fost limitată spre nord de un zid puternic (descoperit în parte încă de V. Pârvan) ce poate fi văzut astăzi și care mergea de la actuala *Plaja Muncitorul* (sau *Modern*), pînă la *Portul nr. 3*¹¹. Deci, începînd cu sfîrșitul sec. I sau începutul sec. II, orașul *Tomis* treptat s-a întins și peste necropola helenistică, cu excepția părții de nord, care a fost cruțată și încadrată în vasta

⁷ Din întregul material epigrafic, ce ne-a stat la dispoziție, nu am găsit nici o poezie funerară care să înceapă cu *hic ego qui iaceo*. S-au folosit alte versuri din opera lui Ovidiu (F. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, II, Leipzig-Teubner, 1897, p. 915—916), chiar și din epitaf, cum au fost *molliter ossa cubent*, *Trist.*, III, 3, 76 (CIL, X, 8131 = Buecheler, *Carmina Lat. Epigr.*, I, Leipzig-Teubner, 1885, 428; CIL, VIII, 7759 = Buecheler, *Carmina Lat. Epigr.*, II, 1327) și *tu qui legisti, ne sit grave dicere*, *Trist.*, III, 3, 75—76 (CIL, VIII, 521 = Buecheler, *op. cit.*, I, 429). Nu am găsit cuvintele *hic ego qui iaceo* nici la H. Dessau, ILS, III, 2, p. 745 și urm. și nici la F. A. Petrovski, *Latinskie epigraficeskie stihotvoreniiia*, Moscova, 1962; nu ne-au fost accesibile culegerile: J. Cholidniak, *Carmina sepulcralia latina epigraphica*, Petersburg, 1904 și F. Buecheler — E. Lommatszsch, *Carmina Lat. Epigr.*, III Suppl. Leipzig-Teubner, 1926. Despre influența poeziei romane din sec. I î.e.n. — I e.n. în poezia latină epigrafică a se vedea R. P. Hoogma, *Der Einfluss Vergils auf die Carmina Latina Epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam, 1959; cf. A. Calderini, *Epigraphica*, XXI, 1957, p. 133—134.

⁸ V. Barbu, *Studii Clasice*, III, 1961, p. 204, fig. 1.

⁹ Barbu, *op. cit.*, p. 204—205, fig. 1; M. Bucovală, *Necropolele elenistice de la Tomis*, Constanța, 1967, p. 7, denumită de autor „necropola A“.

¹⁰ V. Barbu, *ibidem*.

¹¹ V. Pârvan, *Analele Acad. Rom., Mem. secț. istorice*, ser. II, tom. XXXVII, 1915, p. 415 și urm.; V. Barbu, *op. cit.*, p. 204, fig. 1; V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 16—17, 19—20.

necropolă romană (*necropola nr. II*), care ține din sec. II pînă pe la sfîrșitul sec. III¹². De reținut deci că zidul roman din sec. III trece peste necropola helenistică (*necropola nr. I*) și numai o parte din această necropolă rămîne în afara zidului orașului¹³. În cazul că informațiile literare sînt exacte (*iuxta oppidum, ante oppidi portam, ante ianuam*), atunci mormîntul lui Ovidiu se găsea acolo unde se interpătrunde necropola helenistică (*necropola nr. I*) cu necropola romană din sec. II—III (*necropola nr. II*), deci în afara orașului antic, în sectorul Bulevardului Republicii și a străzii Răscoala din 1907, aproape de zidul roman și de poarta de nord-est¹⁴. Mormîntul putea fi deci văzut în sec. II—III, dar și mai tîrziu, căci în zona *necropolei nr. II* orașul Tomis nu s-a mai extins. Este interesantă constatarea, că atît *necropola nr. II* cît și *necropola nr. IV*, tot romană cu înmormîntări din sec. II—III, se întind de-a lungul drumurilor care duceau spre *Histria* sau spre *Callatis*¹⁵. Locul mormîntului lui Ovidiu ar fi fost atunci în necropola cu drumul ce ducea înspre *Histria*. S-ar putea chiar, ca zona de nord a necropolei helenistice să fi fost cruțată tocmai pe motivul că aici se găsea mormîntul lui Ovidiu.

Așa cum lasă să se întrevadă din cele trei inscripții de la Tomis, *Transmarisca* și *Abrittus*, singura dorință care i-a fost respectată poetului înainte de moarte, a fost punerea epitafului în versuri, pe care el însuși l-a scris (*Trist.*, III, 3, 73—76). Este interesant că în cele mai bune manuscrise, aceste versuri au fost scrise cu capitale monumentale¹⁶, ceea ce dovedește că așa au fost scrise de Ovidiu pentru a se așterne pe piatra lui de mormînt. Inscripția de la *Abrittus* constituie apoi dovada certă că încă în sec. IV monumentul funerar al poetului se mai păstra la Tomis, și, probabil, că el a dispărut odată cu căderea orașului, care a putut avea loc pe la sfîrșitul sec. VI (sau începutul sec. VII), cînd vechea cetate pontică devine o imensă ruină.

A PROPOS DE LA TOMBE D'OVIDE À TOMIS

résumé

Hiéronymus, *Chronicon* (éd. R. Helm, 1956, p. 171), donne cette brève notice pour l'année 17 de n. è.: *Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur*. A l'époque de la Renaissance, Giovanni Pontano, *De magnificentia*, III, 15, affirmait qu'Ovide était mort à Tomis et que sa tombe se trouvait *ante oppidi portam*, et Caelius Rhodiginus, *Antiquarum lectionem commentarii*, 13, 1, la plaçait *ante ianuam*.

¹² V. Barbu, *ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ A se vedea harta cu necropola helenistică la Barbu, *op. cit.*, fig. 1 « Tomis. La zone des necropoles » și harta cu zidul roman și porțile zidului la V. Canarache, *Muzeul de arheologie Constanța*, Constanța 1961, planșa cu «obiectivele muzeistice de pe teritoriul orașului Constanța» (fără indicație de pagină). S-au descoperit însă morminte din perioada helenistică și în sectorul «Gara veche» (Bucovală, *op. cit.*, p. 35, 72 și urm.), ceea ce ne dobligă să plasăm și aici, în partea de vest a orașului Tomis, o altă necropolă helenistică. Cum această necropolă se găsește alături de zidul roman și de poarta de vest după planul lui Canarache, *ibidem*, n-ar fi exclus ca mormîntul lui Ovidiu să se fi aflat în fața acestei porți.

¹⁵ Barbu, *op. cit.*, p. 205, 207, fig. 1.

¹⁶ A se vedea cea de a treia ediție a Tristelor, îngrijită de R. Ewald și W. Levy, Leipzig-Teubner, 1923, p. 61; în *Trist.*, III, 3, 72, deci cu un vers mai sus de epitaf, poetul cerea *grandibus in tituli marmore caede notis*.

En 1960, Constantza, l'ancienne *Tomis*, livrait aux chercheurs l'inscription suivante: *d(iis) M(anibus) |hic eg-| o qu(ii- aceo)| ...* (*Studii Clasice*, V, 1963, p. 322). L'inscription est datée des II — III siècles. Une autre inscription funéraire, en vers élégiaques avait été publiée en 1936; il s'agit d'une découverte faite à *Transmarisca* (Tutrakan) qui débute ainsi: *d(iis) M(anibus) |hic ego quae iacior Val(eria) dicta fuisse*, etc. (*Dacia*, VI—VI, 1935—1936, pp. 449—450), et qui a été datée de la fin du II ou du commencement du IV siècle. Les fouilles d'*Abrittus* (Razgrad) ont amené au jour une autre inscription en vers qui commence elle aussi avec: *d(iis) M(anibus) |hi|c ego qui iaceo*, etc. (inédite). Cette dernière inscription a été également datée du IV siècle.

Quelle signification peuvent avoir ces trois épitaphes qui commencent tous avec le premier vers de l'épitaphe d'Ovide. *Trist.* III, 3, 73 Une première réponse à cette question serait sans doute que les élégis du poète devaient être beaucoup lues par la population romaine de Mésie inférieure, d'où il s'ensuit que son souvenir dans ces contrées où il avait vécu un triste exil ne pouvait s'éteindre de si tôt. Mais les trois épitaphes latins reproduisant ce premier vers d'Ovide peuvent avoir une autre signification également. En effet, on pourrait les interpréter comme un témoignage du fait que les habitants de cette province ont reproduit sur leurs tombes ces vers qu'ils avaient vus gravés sur la tombe d'Ovide, tombe connue par les Tomitains ainsi que par tous ceux qui avaient visité cette ville.

Etudiant le matériel que nous avons eu à notre disposition, nous sommes arrivés à la conclusion que sur presque 2000 *carmina latina epigraphica*, aucune ne commence avec *hic ego qui iaceo*, à part les trois épigraphes susmentionnés. Comme ces derniers ont été trouvés à *Tomis*, *Transmarisca* et *Abrittus* — trois localités situées dans la partie orientale de la Mésie inférieure — il y a là une preuve indirecte que la sépulture d'Ovide avec son célèbre épitaphe, encore connu aux II — IV siècles, devait se trouver quelque part, dans l'une des nécropoles tomitaines.

ÜBER DAS GRAB DES OVID IN TOMIS

Zusammenfassung

Hieronymus, *Chronikon* (hrsg. R. Helm, 1956, S. 171) hat für das Jahr 17 u.Z. folgende kurze Aufzeichnung: *Ovidius poeta in exilio diem obiit et iuxta oppidum Tomos sepelitur*. Zur Zeit der Renaissance sagt Giovanni Pontano, *de magnificentia*, III, 15, daß Ovid in Tomis sarb und daß sein Grab sich befand *ante oppidi portam*, und Caelius Rhodiganus, *antiquarum lectionem commentarii*, 13, 1, *ante ianuam*.

Im Jahre 1960 fand man in Konstanza, dem ehemaligen *Tomis*, die Inschrift: *d(iis) M(anibus) |hic eg-| o qu(i i-| aceo)| ...* („*Studii Clasice*“, V, 1963, S. 322). Die Inschrift datiert aus dem 2.—3. Jh. Im Jahre 1936 wird eine Grabinschrift in elegischem Distichon veröffentlicht, die in *Transmarisca* (Tutrakan) enteckt wurde und die wie folgt anfing: *d(iis) M(anibus) |hic ego quae iacior Val(eria) dicta fuisse* usw. („*Dacia*“, V—VI, 1935—1936, S. 449—450). Die Inschrift wird datiert gegen den Ausgang des 3. oder im Beginn des 4. Jh. Im Laufe der Grabungen bei *Abrittus* (Razgrad) fand man auch eine Inschrift in Versen, die ebenso anfing: *d(iis) M(anibus) |(hi)c ego qui iaceo* usw. (unveröffentlicht). Die Inschrift datiert aus dem 4. Jh.

Welches könnte die Bedeutung der drei Grabinschriften sein, die immer mit dem ersten Vers der Grabinschrift Ovids, *Trist.* III, 3, 73, beginnen Die erste Antwort, die sofort zu geben ist, ist die, daß die Elegien des Dichters von der römischen Bevölkerung aus Niedermösien gelesen wurden und daß er folglich in den Gebieten, in denen er sein trauriges Ende hatte, lange Zeit im Andenken der Leute blieb. Diese drei lateinischen Grabinschriften mit dem ersten Vers aus Ovids Grabinschrift können auch anders ausgewertet werden und zwar so, daß die Bewohner der Provinz Niedermösien diesen Anfang der Grabinschrift deshalb gebrauchten, weil das Grab Ovids sowohl von denen aus Tomis, als auch von denen die nach Tomis kamen, gesehen werden konnte. Aus den Belegen, die zur Verfügung standen, konnte der Schluß gezogen werden, daß daß von den fast 2000 *carmina latina epigraphica* nicht eines mit *hic ego qui iaceo* beginnt und der Vers nur in den drei Grabinschriften von *Tomis*, *Transmarisca* und *Abrittus* vorkommt, Ortschaften, die sich alle im Osten von Niedermösien befinden. Es gilt dies also als indirekter Beweis dafür daß das Grab Ovids mit der bekannten Grabinschrift in einem der Friedhöfe von Tomis lag.